

Тетяна
Чайка

БЕСІДИ З КРИМСЬКИМ Остання касета¹

Що то є: «людина пішла від нас»? Для когось це — втрата неповторного й незамінного людського світу, для когось іншого — лише привід мимохідь зітхнути, згадавши знайоме ім'я...

Три з половиною роки тому, на прощанні з Віленом Сергійовичем Горським, Сергій Борисович сказав децю таке, що мене вразило. На тлі звичних виявів скорботи і нагадувань про заслуги померлого Кримський, як я пам'ятаю, мовив про те, що сама кончина людини — це своєрідне її послання до тих, хто залишається в живих, це її останній шанс бути почутою і збагнутою.

Тепер від нас пішов сам Сергій Борисович. Що він залишив нам? Думки, книжки, тепло стосунків, пам'ятну своєрідність вдачі. Що ми почули від нього, що зрозуміли з того, про що він мовив? Напевно, не все — навіть із того, що могли й мали б зрозуміти. Що збережемо з його думок, спостережень, жартів? Як відфільтрує те, що залишить, а що відкине наша примхлива пам'ять?

Зрештою, певна річ, у кожного, хто знався із Сергієм Борисовичем, залишиться свій образ його — «свій Кримський». Проте у пам'яті людської є і спільні властивості. Попервах вона, як теплий віск, як неvistояне вино: в ній усе змішане. Із плином часу

¹ Презентацію авторської рубрики Тетяни Чайки «Доторк» див.: Філософська думка. — 2009. — № 3. — С. 140.

пам'ять вистоюється, стає прозорою, але водночас і твердою, і застїною. В нїй утворюються стереотипи, в яких уже важко щось змінити. Це закономірно, хоча навряд чи втішно. Нині, коли від дня смерті Сергія Борисовича ще й року не минуло, наша пам'ять про нього ще тепла, м'яка, піддатлива, ми ще в змозі додавати до неї нові штрихи й відтінки. Тож турбота про почутість «послання», що він його нам залишив, нині саме на часі.

Можна припустити, що сьогодні не так уже й багато знайдеться людей, для кого смерть Кримського стала приводом наново перечитати його твори — з тим, щоб не тільки краще зрозуміти думки вченого, а й чіткіше і докладніше уявити собі, якою ж, зрештою, людиною він був, яку мав вдачу, як формувалося коло його симпатій та антипатій. Певна річ, з академічних праць, навіть із публіцистичних статей вчитати все це вкрай важко. Однак у нас є щодо цього унікальна можливість послухати самого Сергія Борисовича. Таку можливість, на мою думку, надають записи багатогодинних бесід із ним, у яких він докладно, яскраво й не без притаманної йому пристрасності розповідає про життя, творчість, друзів і про себе самого.

Ці бесіди являють собою велике, розгорнуте інтерв'ю, що тривало два з половиною роки, з осені 2006-го до січня 2009-го. Інколи ми зустрічалися ритмічно, щотижня, інколи — з великими перервами, залежно від обставин та стану здоров'я Сергія Борисовича. Втім, маю сказати, що, хоч би як він почувався, до нашої із ним нелегкої праці він незмінно ставився вдумливо, з доброзичливою увагою і ґрунтовністю.

Безперечно, для того, щоб глибше увійти в ситуацію спілкування з уже, на жаль, відсутнім, але таким цікавим і натхненним співрозмовником, яким був Сергій Борисович, записи бесід із ним краще слухати — тоді для нас оживають не тільки його думки і почуття, а й незрівнянні його інтонації, паузи, несподівані емоційні виблиски, такі характерні для нього. Аудіозапис зберігає ефект присутності; проте й письмове його відтворення здатне відкрити для нас чимало.

На основі зібраного матеріалу нам хотілося б упродовж першого року після відходу Сергія Борисовича влаштувати для читача серію своєрідних «побачень із Кримським» — щоб наша пам'ять, поки не вистоїться й не затвердне, увібрала в себе хоч децицію від складності його характеру, багатства його стосунків з людьми, здобутків і гіркоти його змагань із життям.

Ці наші «побачення з Кримським» розпочнемо з останньої касети інтерв'ю, із запису останньої бесіди. Вона відбулася 24 січня 2009 року, холодного зимового вечора, у нього вдома, невдовзі після його другого важкого інфаркту, про який Сергій Борисович мовив, що вийшов із нього з досвідом перебування «по той бік». Цей «потойбічний» досвід був на той час іще настільки свіжий, що Сергій Борисович спробував заговорити про нього у нашій бесіді — та не зміг. А проте, як мені видається, він, цей досвід, відбився і на тематиці цієї нашої останньої розмови, і на своєрідності думок мого шановного співбесідника.

Слід зауважити, що в бесіді, про яку йдеться, окрім Сергія Борисовича і мене, брали участь ще двоє співрозмовників. Один, цілком мовчазний — Віктор Малахов, до якого раз у раз звертався Сергій Борисович. Другий — дружина Кримського Інна Омелянівна, яка на той час була вже смертельно хвора. Зі свого ліжка в сусідній кімнаті вона намагалася підтримати нашу розмову.

На відміну від попередніх зустрічей, цього разу я не пропонувала Кримському нових, несподіваних тем — намагалася лише обережно відстежувати його власні міркування, асоціації та сюжети. Зазначу, що, незважаючи на чи то тїнь, чи то відблиск Переходу на тодішній нашій розмові, нам обом вона не видавалася останньою. За півтори години нашого спілкування Сергій Борисович чимало разів вигукував: «Ну, ось про це ми з вами ще поговоримо!» І все ж, ніде правди діти: того дня, в тій нашій бесіді вже ясно давалася ознака присутності Долі. Знаменним чином вона й виявилася першим предметом міркувань Сергія Борисовича... Не чекаючи моїх запитань, він чомусь розпочав розмову з життя Олександра Пушкіна та його долі, котра, як убачалося Кримському, в певний момент розривала всі вузли, що їх за логікою життя просто неможливо було розв'язати. З огляду на несподіваність обраної теми, у мене виникла гадка, що Сергій Борисович вголос продовжує якісь свої внутрішні роздуми, обмірковує те, що переймало його останнім часом.

Сергій Кримський: [...] Розумієте, у нього не було дому. [...] У нього були погані стосунки з батьками, батько на нього у Третє відділення доносив... Словом, дому в нього не було. Він намагався лицей оголосити своїм домом, але це теж виявилось складно. Він ніяк не міг втрапити в перебіг подій у лицей: коли він писав вірші, там займалися спортом, коли займався спортом, там писали вірші. Крім того, він не вважався там за кращого поета. Дельвіга вважали кращим поетом. Ну, і таке інше. І от «Повісті Белкіна», ось це цікаво. [...] Повісті починаються так, що за становищем персонажів вони мають закінчитися трагічно. [...] Дівчина, незаміжня жінка, тікає в «Станційному наглядчі» з проїжджим гусаром. Ну, особливо в дев'ятнадцятому сторіччі це мало закінчитися так. Дівчина — дворянка. Молодий панич приїжджає в село, починає залицятися до сільської дівчини, це теж трагічно мало закінчитися, але виявляється, що вона — перевдягнена дворянка. Або там, скажімо, вночі вінчають людей — у «Заметілі», — а потім, коли герой закохався і мав пояснити дівчині, що, мовляв, неможливо їх... — виявляється, що це саме вони вже повінчані...

Тетяна Чайка: ...Що все вже зробили.

С.К: Що все вже зроблено. Або там... ну маса! Всі історії — «Трунар» тощо... Він підказує долі кроки, якими можна вихопитися з трагічної ситуації.

---

² Повний текст інтерв'ю планується до видання окремою книгою у Видавничому домі Дмитра Бурого.

Т.Ч.: Ви вважаєте, він і собі так підказував?

С.К.: Так, він підказував своїй долі. [...] Він спеціально будував... Він взагалі будував своє життя від початку до кінця. Він будував з цією Наталі свій дім, писав їй листи російською мовою. [...] А потім, коли він дізнався, що Бенкендорф читає ці листи, він почав такі образи на його адресу в листи вставляти, а той же не міг зізнатися, що він це читає, розумієте? [...]

Т.Ч.: А в мене було враження, що він із долею грає...

С.К.: Ні, звичайно, звичайно! У нього ж, розумієте, було як... У нього трапилася така річ — далі це не моя думка, це думка Лотмана, я тут повторюю трохи за ним, — розумієте, в чому справа? Під кінець життя настав повний крах цього дому і всього, що він будував. По-перше, такі борги, що, якби він і продав Михайлівське, він вийти з цих боргів вже не міг. По-друге, Наталі — вона ж дівчиськом була, десь шістнадцять чи п'ятнадцять років... До речі, він же одружився не тому, що закохався, він закохався через те, що вирішив одружитися! Він же одночасно кільком московським дівчатам освідчився! Розумієте? І, знаєте, там .... африканські пристрасті, він її увесь час тримав при надії, вагітною. І таке інше. Вона розлюбила, вона його не розуміла...

Т.Ч.: Вона його не витримала.

С.К.: Вона не витримала. Крах сімейного життя розпочався. Він сам почав захоплюватися в цей час іншими жінками... Загалом, сімейний крах. Фінансовий крах. Головний крах — громадський. В цей час розпочалася критика демократичною пресою його віршів, що він, мовляв, співець дамських ніжок, відвернувся від питань громадянських... І головне інше: він увійшов дуже швидко в літературу завдяки романтичним творам, — в Росії якраз був попит на романтизм, — «Бахчисарайський фонтан», «Цигани», загалом, на цій тематиці. І коли захоплення романтизмом досягло апогею, — він полишає романтизм, переходить на чистий реалізм — «Борис Годунов»... Преса його засуджує, що він, мовляв, видихся, публіка від нього відвертається демократична. І тоді — це ось далі вже не моя думка, це думка Лотмана — він чудовим жестом кидає на стіл карти свого життя, викликає світовий дух — він же увесь час напрошувався на дуель...

Т.Ч.: Багато разів.

С.К.: Багато разів, але ніхто не хотів з ним битися. Так, він кидає карти свого життя, викликає світовий дух, котрий в один єдиний день його смерті одразу все розставив по своїх місцях: імператор сплатив борги, з'явилася — одразу після смерті — стаття «Сонце російської поезії», його було визнано енциклопедією російською, загалом усі питання були розв'язані — завдяки його смерті. Розумієте, як? Ось як людина будувала своє життя. У Готорна, американського романтика, є таке оповідання. Хтось пише повість, аж раптом, посередині повісті він виявляє, що сюжет роз-

гортається не за його задумом, що герої починають діяти зовсім не так, як він передбачав, місцями навіть всупереч його задумам, і, головне, що насувається якась катастрофа, яку він не може відвернути. Виявляється, що героєм цієї повісті є він сам, що він описує власну долю! Розумієте, як?

Т.Ч.: Сергію Борисовичу, а в мене тут одразу ж питання, і питання са-краментальне. Можна?

С.К.: Так, так, звичайно.

Т.Ч.: Моє питання тоді таке. За цей рік і три місяці, що ми з Вами не зустрічалися, — я подивилася, наше останнє інтерв'ю було в жовтні 2007 року, — ось за цей час [...] які нові сюжети подарувало Вам життя? І я тут не даремно кажу «подарувало»...

С.К.: Подарувало, правильно, адже я дійсно вже пройшов досвід смерті, я справді вмирав, мене там поруч з трупарнею вже поклали, махнули вже на мене рукою...

Т.Ч.: А що Ви вважаєте головним уроком чи головним дарунком за цей час?

С.К.: Головним дарунком — не знаю, до цього ви можете поставитися по-різному — думку про те, що в житті трапляються й чудеса. Я це сприйняв як чудо.

Т.Ч.: Тобто Ви це чудо побачили на власні очі?

С.К.: Я побачив чудо на власні очі, якоюсь мірою повірив у чудеса. [...] Ну, ось. Ні, бачите, це в буквальному розумінні, так би мовити... Чудо — це те, що не має попереднього спричинювання, попередньої підготовки, це те, що незрозуміло звідки падає. На тебе. Ось. Розумієте, як? І загалом, здатність спілкування з якимсь вигаданим мною суб'єктом, який, розумієте... Ну, зрештою, там багато, це дуже важко зараз пояснювати, я краще перейду до іншої теми.

Т.Ч.: Тоді ось я хотіла Вас запитати — може, до цього ж, але трохи з іншого боку, — чи змінилося щось за цей час у Ваших ціннісних пріоритетах? Що Ви зараз почали цінувати більше з-поміж того, що раніше цінували менше?

С.К.: Ні, такого перелому не трапилося, ні. Тому що це був час втрат, а не здобутків.

Т.Ч.: Все-таки втрат?

С.К.: Тільки втрат. Тому що я перед тим сильно перепрацював. Абсолютно фантастичні речі написав і зробив, і дуже швидко... Я просто перепрацював. Дуже важко. І головне, що у мене фантастично все виходило. Я дійшов до того, що почав уважати, ніби переді мною немає перешкод ніяких. І ось на мене доля обрушила цей недуг, внаслідок якого я тепер роблю через силу те, що раніше робив, так би мовити, хвацько. Розумієте? Це все дуже тяжко.

[...]

Т.Ч.: Сергію Борисовичу, а що Ви зараз більш за все любите робити? От що Ви робите зараз із найбільшим задоволенням?

С.К.: Нічого. Звичайно, дещо я роблю, але через силу. Якщо я роблю щось там, мені зараз дуже важко.

Т.Ч.: І щось виходить?

С.К.: Ну, ось я, власне, в самий розпал, на самому піці хвороби, коли взагалі незрозуміло було, чи проживу я завтрашній день, я написав книжечку «Ранкові роздуми». [...]

Т.Ч.: Ця книжка — наступна після «Під сигнатурою Софії»?

С.К.: Та ні. «Під сигнатурою Софії» — книжка більш-менш серйозна... [...] А ця така... на кшталт есеїстичної, але вона далася дуже важко. Вона далася дуже важко, це був пік хвороби і — як? — боротьба із самим собою на доказ того, що я все ж таки можу ще щось робити. [...]

Т.Ч.: А написати щось іще — є якісь задуми?

С.К.: Задуми є, задуми є. Але я не знаю, я подивлюсь... Я хотів би з проблеми таїни написати. У мене є якийсь попередній матеріал, це не просто бажання, а є попередній матеріал, розумієте, для цієї справи. [...] Таїна відрізняється, розумієте, від проблеми й від загадки, й від питання. Задачі та проблеми розв'язуються, [...] а таїна відходить вглиб для того, щоб збутися. Це зовсім інша річ.

Т.Ч.: Але якщо вона збувається, вона вже перестає бути таїною?

С.К.: Ні, навпаки, вона, як таїна, стверджує себе ще більше. [...] У мене є велика лекція про таїну, її я вже наговорив, тож у мене є вже якийсь доробок до цього.

Т.Ч.: А де ви її читали?

С.К.: Ну, [...] аспірантам своїм. [...] Вона велика, десь три години, лекція. Тож доробок є, далі можна продовжувати.

Т.Ч.: Таїна в чомусь дуже близька до чуда.

С.К.: Так, близька, але там є свої специфічні проблеми. Там є, наприклад, така річ: є знання, небезпечне для життя. [...] Розумієте, суїцид часто відбувається через те, що людина отримує знання, з яким вона жити далі не може. [...] Існує й така причина, крім, там, психологічного зриву тощо. І загалом, розумієте, теж думка не моя, але, скажімо, аналіз міфу про Едипа дає такі результати, що Едип успішно розв'язує проблеми зовнішнього буття, котрі пропонує йому сфінкс і котрі рятують його від чудовиська, але не володіє знанням про самого себе, аби не стати чудовиськом. Є знання, яке рятує від чудовиська, але немає знання, котре рятувало б від самого себе, аби чудовиськом не стати. Ось так постає ця проблема таїни.

Т.Ч.: Тобто це як незнання, що охороняє?

С.К.: Абсолютно правильно! Охороняє, причому дуже сильно. Ось у отця Меня є така думка. Він каже, що подібно до того, як нашу планету

оточує атмосфера, що захищає нас від космічного випромінювання, так життя кожної людини має деяку метафізичну оболонку, котра охороняє його від зовнішніх небезпек. Всезнання небезпечно для життя. Мень пише так: «Я емпірично досліджував життя людей, які намагалися вийти за межі цієї метафізичної оболонки. Як правило, вийти можна так: або у стані повної святості, або в стані безумства». І він каже, що життя цих людей, як правило, було трагічним. Дуже трагічним. Якоюсь мірою, тут прикладом є, — у нас цього не розуміють, представники філософії на цьому рівні не працюють, — доля і життя Сковороди. Він казав, що в його душі є щілини, крізь які проникає пекельний вітер. І тоді його починає носити обширами Слобожанщини, як осінні листя. Це — проблема щілин, крізь які не повинен проникати пекельний вітер.

Т.Ч.: А можна собі уявити, скільки таких щілин було у Гоголя.

С.К.: Так. Ну, з Гоголем це взагалі...

Т.Ч.: В нього ж протяг постійний...

С.К.: Так. Так. Протяг. І, розумієте, протяг у такому широкому розумінні. Ця ідея мені дуже близька, я часто нею користувався, але так і не реалізував, скажімо, в якійсь зі статей — блоківська ідея про «ветер на всьом белом свете». Він каже, що подув вітер, народжений при народженні Ісуса Христа в якійсь духовній Атлантиді, і в повітрі почало пахнути смертю та вічністю. Морем та вічністю. І в цьому вітрі... Потім у цьому сенсі не збагнули його «Дванадцять». І в цьому вітрі люди трансформуються, стають не самими собою. Розумієте? Вони перетворюються на маски якихось зовсім інших стихій. Оці дванадцяттеро, вони йдуть, трансформуючись, відходячи часто від самих себе.

Т.Ч.: Метаморфоза?

С.К.: Метаморфоза, безперервна метаморфоза здійснюється. А з іншого боку, є цікава ідея, яка — ну, я теж її використовував і, по-моєму, десь навіть написав про це, — про так званий вітер історії. Цей вітер дме в спину певним персонажам... Дивіться, я вам зараз поясню. Візьміть революцію в Росії. Більшовики загалом поводитися недоладно, безглуздо, ніякої підготовки, як Ви знаєте, не було. Ленін навіть — там також була цікава річ — він же був у Розливі, і, як ви пам'ятаєте, із Зинов'євим вони були разом, в одному курені. І він же зголив собі бороду! Ви бачили його де-небудь без бороди? І його до Смольного не пустили, його не впізнали. А Троцький призначив революцію на день свого народження... Петербурзька Рада усім керувала. А він у той час був зайнятий відрощуванням своєї бороди. А Ви знаєте, що таке відрощувати бороду? Це потрібно безперервно у дзеркало дивитися, підрізатися... Це в період революції. Він менш за все нею займався. [...] Вони творили казна-які нісенітниця. [...] Вітер історії дув більшовикам у спину. І вони все одно перемагали, незважаючи на те, що безперервно робили помилки. Але вітер дув... [...] Весь час, попри всі нісе-

нітниці, всі найдикіші речі... [...] У Росії безлад був повний — тим паче, що вони з Бухаріним ще й гроші знищили...

Т.Ч.: Тоді питання: хто ж їх жене?

С.К.: Ось, вітер історії. Ми знаємо багато... Ну, Велику Армаду розігнав вітер історії, знищив — і врятував Англію. Багато є таких випадків... Вітер історії вперше відчув Блок. І тому я дуже серйозно ставлюся...

Т.Ч.: А не Пушкін?

С.К.: Ні. Але... [...]

Т.Ч.: «...Скільки их! Кудя их гонят?

Что так жалобно поют?..»

С.К.: Ну, якоюсь мірою його можна сюди долучити... Я просто кажу, в якому сенсі я все це розповідаю.

[...]

(Голос Інни Омелянівни) Олександр Блок?

С.К.: Так. Він відчув. Він же написав Маніфест мертвих живим. Мертвих — з бойовищ Першої імперіалістичної війни. Це взагалі дивовижна особистість. [...] Він був майже божевільний...

Т.Ч.: Майже божевільний, але не святий.

С.К.: Так, він не був святий. Ніколи.

[...]

Т.Ч.: А те, що майже божевільний, то це так.

[...]

(Голос Інни Омелянівни) А Гоголь?

С.К.: [...] А Гоголь — це взагалі особлива тема, якою я спеціально цікавився. Там є маса речей. Ну, по-перше, розумієте, він — людина глибоко релігійна, за що я його дуже поважаю, там справжня релігійність, як сила, що перетворює особистість. Там така релігійність! Він написав «Мертві душі» — ну, душа ж не може бути мертвою! Душа безсмертна. Він переживав на цю тему дуже страшно. Понад те, він над усім сміявся, оця маска сміху прилипла до нього, і він уже згодом відмовитися від неї не міг. І він бачив... Розумієте, є ці видіння виходу за метафізичну оболонку, як, по-моєму, 27 листопада тисяча шістсот... Паскаль побачив абсолютний... Не абсолютний дух, а Бога, Який йому явився. Після чого він це описав — написав мемуар на пергаменті. «Вогонь» — назвав цей пергамент, зашив у камзол, і після його смерті в камзолі знайшли цей мемуар на пергаменті, «Вогонь». Те ж саме! Вони всі бачать якийсь вогонь. Коли Гоголь — я листування Гоголя уважно читав — посилається на деякі обставини, пояснюючи, чому він спалив «Мертві душі», він на Пушкіна посилається. Пам'ятаєте:

Твоим огнём душа палама
Отвергла мрак земных сует,

И внемлет арфе серафима
В священном ужасе поэт.

Розумієте, як? Вони всі цей священний жах — ось як Лужин у «Захисті Лужина» — вони цей вогонь бачать перетворювальний. І той самий Блок, він же теж переобразився:

Вот стою я перед вами, —
Посмотрите на меня! —
Обожжённый языками
Преисподнего огня.

Ось, будь ласка — Блок. Він же відмовився теж від своєї творчості, десь у когось побачив свої книжки і сказав: «І ці бідолашні теж у вас є?» Отак.

(Голос Інни Омелянівни):

Молчите, проклятые книги,
Я вас никогда не писал...

С.К.: Не писав, так. І такі речі. І, розумієте, Гоголь, там же така була справа. [...] Це одвічна парадигма російського менталітету — оживлення мертвих. Починаючи зі «Сказання про град Китіж», про живу воду, яка воскресшає, Леонтьев з його воскресенням мертвих... Ось так Гоголь хотів воскресити мертві душі. І він писав другий том — «Воскресіння мертвих душ»! Він в одному листі пише: «Якби ти знав, яким моралістом став мій Плюшкін, ти б перебудував своє життя, прочитавши його думки і роздуми!» Тобто він їх усіх...

Т.Ч.: Це після воскресіння?

С.К.: [...] Ну так, це після воскресіння, він вважав, що вони всі мають воскреснути. Ви розумієте, як... І вийшло ж так. Є — про це я писав і виступав колись, може, Віктор і слухав мене, — катастрофи в культурі. А катастрофи відбуваються в таких випадках: або коли людина розв'язує нерозв'язні задачі — як ось Гоголь, — або коли має місце духовне самозванство; у випадку духовного самозванства. Ну ось у Пушкіна:

Пока не требует поэта
К священной жертве Аполлон,
...Меж детей ничтожных мира,
Быть может, всех ничтожней он.

І тільки місія його робить генієм. А коли місію він приймає на свій власний рахунок, виникає духовне самозванство. Яке закінчується, як правило, катастрофою. Та сама історія: Енгельс писав, що у Маркса, мовляв, не було часу закінчити «Капітал», він тому... Та ж ні, у нього катастрофа була! Він зрозумів, що homo oeconomicus не проходить, він кинув «Капітал» писати! Понад те, він же був правовірним гегельянцем, а Гегель що зробив? Він звів мораль до права, а право ж і справді є класовим. І ось цей моральний нігілізм знищив досить солідну філософську систему. Знищив, це було катастрофою, дуже

великою. І, так би мовити, полігоном цих випробувань і катастроф стала Росія, як з огляду на її представників, типу Гоголя, так і з огляду на її соціальну долю. І Аввакум не випадково писав, що диявол відсудив у Бога Росію.

Т.Ч.: Ох ти!

С.К.: Ну так.

(Голос Інни Омелянівни): Аввакум — геній?

С.К.: Так, звичайно, у Аввакума є дуже багато, це один із творців російської літературної мови.

[...]

...Адже Росія стала ареною і простором для найжахливіших катастроф, трагедій і, Ви знаєте, винищення моралі. Ви розумієте, що відбулося? Тільки це вже так, це зараз не філософія, це вже, так би мовити, спостереження. [...] Ну от, скажімо, Голодомор — як це робилося? Ну, розумієте, війська оточували село, ані в'їхати, ані виїхати, і — повна відсутність їжі. Першими вмирили діти, потім старі, потім чоловіки. Жінки довше за всіх трималися. І на ціле село завжди були випадки, що декілька жінок залишилися живими. Були спеціальні загони, які відловлювали і розстрілювали цих жінок, звинувачуючи їх в тому, що вони з'їли своїх дітей. Так, було й людожерство. Але це не означає, що кожна вціліла жінка вціліла тому, що вона своїх дітей... І чи потрібно було її знищувати? [...] Ну Ви можете собі уявити, відловлювати і нищити жінок, що вони з'їли своїх дітей?

Або оцей побутовий випадок у Києві. Одна пенсіонерка дізналася з газет, що її лотерейні білети виграли значну суму. Вона почала шукати ці лотерейні білети, не змогла знайти, потім згадала, що вони були в парадному костюмі її чоловіка. Вона його поховала в цьому костюмі. І вона звернулася до прокуратури з проханням про ексгумацію. Оскільки сума була значною, а вона пенсіонерка, їй дозволили ексгумацію. Коли розрили могилу, там нікого не було. Тоді прокуратура зацікавилася і розрила сусідні — це на Байковому кладовищі, — теж порожні виявилися. В результаті з'ясувалося, що сторож кладовища вирощував нутрій — ну цих шурів, з яких шапки роблять, — і годував їх свіжими небіжчиками. Розумієте? В такій країні моралі вже бути не може.

Т.Ч.: А якого часу ця історія?

С.К.: Ця історія? Ну, я не знаю, може місяці три, чотири, тому, ось так.

Т.Ч.: Тобто це ось зараз?

С.К.: Так, це в наш час. У цьому суспільстві вже моралі бути не може, хоч би що ви робили, всі заклики не буде почуто.

Т.Ч.: Реалії такої немає?

С.К.: Так. Нічого не вийде. Розумієте? [...]

Т.Ч.: Сергію Борисовичу, я хотіла б трохи повернутися до попереднього сюжету. Для мене дуже важливо, як Ви гадаєте, чому ті, хто бачив той

вогонь, як правило, говорять про його пекельну природу? Адже він міг поставати і інакше. Але майже всі — до речі, і Михайло Булгаков також — кажуть, що він — з цього боку.

С.К.: Ну, розумієте, може, це і виклик людині — потрібно пройти крізь полум'я. Як у XXVII пісні «Чистилища» Данте. Це і виклик, і випробування. Це якийсь виклик людині — як ти відреагуєш на це?

Т.Ч.: Але чому їм усе ж таки здавалося, що цей виклик не звідти, не згори, а знизу?

С.К.: Ви знаєте, це дуже серйозне богословське питання, тому що людині потрібно пройти випробування дияволом...

Т.Ч.: І це було так сильно втілено в почутті?

С.К.: Так. Власне, Бог також випробувався дияволом — як у пустелі, так і до того... Треба пройти випробування дияволом — тоді ти посправжньому очиститися. Через це і надпис на воротах Пекла такий:

Я высшей силой, полнотой всезнанья
И первою любовью сотворён.

Це про Пекло сказано. Бачите, як?

Т.Ч.: [...] І «перша любов» тут аж ніяк не метафора.

С.К.: Так. І «перша любов» тут не метафора.

(*Голос Інни Омелянівни*). З «першою любов'ю» незрозуміло, як...

С.К.: Та ні, це якоюсь мірою зрозуміло, треба пройти ці круги Пекла, причому цікаво: спускаючись, вони підіймаються. [...] Розумієте, вони виходять до Рози Світу.

Т.Ч.: І у Данте це дуже рельєфно зображено.

С.К.: Так, [...] причому тут, я завжди казав, Данте слід порівнювати з Дон Кіхотом.

Т.Ч.: Як це?

С.К.: Епоха! Ви розумієте, що виходить: Данте рухається кругами Пекла, тобто за доскональними геометричними формами, а Дон Кіхот взагалі не має траєкторії, він блукає спорадично, вважаючи якісь там випадкові шинки за замки тощо. Данте кінчає життя, побачивши Розу Світу і Беатриче, Дон Кіхот гине в жалюгідній халупі, так і не...

Т.Ч.: ...Не збагнувши, де він перебуває.

С.К.: І де він, і що відбувається. Це як у Шекспіра: урвався зв'язок часів. Зовсім різні... Зовсім інші долі. А взагалі це велика загадка Данте, «Божественна комедія». Я намагався до неї підійти, але підняв руки вгору, я не в змозі зараз її розв'язати. Але завжди потрібно до цього повертатися. До «Божественної комедії».

Т.Ч.: Сергію Борисовичу, а хто зараз Ваш улюблений автор?

С.К.: Ну ось, я останніх років тридцять переймаюся Данте. [...] Розумієте, його ж неможливо читати, як Біблію, від початку до кінця. Пос-

тійно повертаєшся до цих шматків, усякий раз переосмислюєш їх, ідеш далі... [...]

Т.Ч.: А хто Вам видається найтеплішим за все? От якщо хочеться душевно зігритися, то кого читаєте? Напевно ж, не Данте?

С.К.: Дивишся... Дивишся Біблію, вірші. Вірші — вони мене чудово заспокоюють. От коли я потрапляю в якусь ну зовсім критичну ситуацію — а я потрапляю інколи, — я починаю про себе читати вірші. [...] Про себе, не вголос, а про себе — і це дозволяє мені опанувати самого себе.

Т.Ч.: А цікаво, вірші Ви обираєте, або те, що спаде на думку?

С.К.: Ні, те, що спадає... Воно приходить саме, я не обираю. [...] Воно починає звучати саме по собі.

Т.Ч.: А музика зараз присутня у Вашому житті?

С.К.: Так. Музика, безумовно, присутня, але у мене зіпсувався програвач. Потрібно його якось полагодити, а я його ніяк не полагоджу.. Я ж як п'яничка, дуже... Раніше я щодня слухав [...].

Т.Ч.: А що Ви слухаєте?

С.К.: Ну, в основному... Важко Вам сказати, у мене... Важко відповісти на питання «Що Ви любите?» Величезна... Ну, зараз у мене...

Т.Ч.: Тоді що слухається? Платівки або диски?

С.К.: Диски, диски. Ну, по-перше, у мене Сильвестров, це мій близький друг, я його твори слухаю, але не тільки, звичайно. У мене всі реквієми є, в усякому разі, основні. Записані. Це інколи підіймає самопочуття, реквієми. Отакі-то речі. Різні.

Т.Ч.: А що краще і ближче зараз для Вас — вокал? Оркестр?

С.К.: Оркестр, оркестр, звичайно, оркестр! [...] Я вокал не люблю, і навіть засуджую Бетховена за Дев'яту симфонію. Що можливо для симфонічної музики, те неможливо для хору. Це якась соціальна потреба була в нього. Але, розумієте, це зовсім інша символіка, зовсім інший світ — оркестр. А вокал, це дуже...

Т.Ч.: Ну ось ораторії поєднали оркестр і хор, але це було значно пізніше.

С.К.: Ні, ораторії поєднали, але вони поєднали їх таким чином, що логічний розвиток якогось матеріалу духовного завершується хором. Хор не може завершити...

[...]

Т.Ч.: А от, скажімо, сольні інструменти? Скрипка?

С.К.: Ні, скрипку я не люблю.

Т.Ч.: Квартети?

С.К.: Скрипку я категорично не сприймаю.

Т.Ч.: Як і голос. Тому і квартети не «працюють»?

С.К.: Ні, чому ж? Квартети є геніальні, навіть у того самого Бетховена є геніальні квартети. А скрипку я просто не люблю. Розумієте, скрипка

малює нам лабіринт. Ви знаєте, коли зрізають уральський камінь, там маса таких візерунків, лабіринтів. Так от, такий лабіринт в оркестрі вимальовує скрипка. Немовби як зріз такого собі уральського кольорового каменю. А з цього лабіринту ще вибратися треба. Ну, взагалі...

Т.Ч.: А Вам ніколи не здавалося, що цей перегук голосів (а можливо, і в оркестрі так?) — це немовби розгалужений діалог: запитання, відповіді, репліки...

С.К.: Ну, це не дуже обов'язково. [...] Я в цьому розумінні ближче до Сильвестрова, який [...] музичний розвиток як такий розуміє зовсім інакше. Не тема рухається і, там, трансформується, а розвиток як переправа з одного берега на інший.

Т.Ч.: І це Вам ближче?

С.К.: Так, це мені ближче.

Т.Ч.: А із старих авторів?

С.К.: Із старих... Хоч як це дивно, композитори на кшталт Монтеверді. [...] Там мікродраматургія. Ось ця мікродраматургія, яка у фразі, у кожній фразі, це та драматургія, яка потім в оркестрі може бути, у великому симфонічному творі. А Монтеверді вмів це втиснути у невеличкі фрази.

Т.Ч.: І в камерну форму.

С.К.: [...] Можливо, і в камерну форму, але [...] здебільшого він інструменталіст.

Т.Ч.: Як цікаво, що це Монтеверді.

С.К.: Ну, я отак до нього прийшов, до Монтеверді.

Т.Ч.: Не одразу, так?

С.К.: Ні, я не одразу до нього прийшов.

Т.Ч.: Бо, як правило, це полишається, це люди колись проходять, а потім навряд чи до цього повертаються. До речі, все ж таки іноді повертаються. [...]

С.К.: [...] А взагалі — я не знаю, як Віктор до цього поставиться — це якась альтернатива до сучасного мистецтва: у нас перестали критики писати про шляхетність переживань, про шляхетність почуттів. Як тільки ви почнете вимагати від мистецтва шляхетності почуттів, одразу відійде цей рок зі штучними голосами, якими тільки в місцях громадського користування «Зайнято!» кричати, сидячи на стільчаку: «Е-е-е-!»

Т.Ч.: [...] Нагнічена енергетика, взагалі-то.

С.К.: Так. [...] А шляхетність почуттів — це дуже важливо.

Т.Ч.: А що, зараз є така реалія?

С.К.: Ну як же! Звичайно. Без цього людина не прожила б, якби не було цього — шляхетності почуттів. Розумієте, це відома річ, на цьому будується і «Дон Кіхот», і Шекспір. Два світи: світ видимий і світ невидимий, світ ідеальний і світ матеріальний. Всі визнають, ніхто не заперечує існування ідеального світу. Людина живе тому, що вона цей світ сприймає так само, як

і матеріальний, на тому ж рівні, що й матеріальний світ. Вона може жити в цьому ідеальному світі. Він для неї не просто існує, вона здатна у ньому жити. Тому лицарі безсмертні, мандрівні лицарі безсмертні, тому Дон Кіхота засуджують, хоча в наш час світ нічого так не потребує, як мандрівних лицарів. І наприкінці його життя, коли він помирає, ця прала, принцеса Тобоська, каже: «Я і є принцеса Тобоська! Я і є твоя... Я наказую тобі, ти маєш жити, служити своїй... Я тобі наказую жити!» Ось. І потім каже: «Сеньйоре, скажіть мені що-небудь лицарського вашою мовою, і я буду щасливою все життя». Без цього людина просто не може, вона живе в цьому..

Т.Ч.: Без цього вона жити не може, але з іншого боку, інкорпорувати це природним чином у свій спосіб життя вона теж не може.

С.К.: Ні, вона... вона таким чином живе. Вона, звичайно... ну так вона буде мріяти про це, але все одно вона від цього не відмовиться ніколи. Ніколи не відмовиться.

Т.Ч.: ...Або програвати сюжети.

С.К.: Або програвати сюжети. Або вигадувати сюжети.

Т.Ч.: Або вигадувати сюжети.

С.К.: Так, так. Обов'язково.

Т.Ч.: Колись мене вразила одна фраза Ніко Чавчавадзе. На школі молодих філософів в Алушті він казав нам, що на світі існує дві реальності. Перша реальність такого ґатунку, що, поки ти її не побачиш, ти в неї не повіриш. Друга ж реальність така, що, поки ти в неї не повіриш, — ти її не побачиш.

С.К.: Ну, правильно, просто, інакше кажучи, людина в цьому розумінні — істота двопланова. Людина — це зв'язок світів, тому дуже складно вивчати людину. Це — зв'язок світів і, передусім, світу ідеального і світу матеріального.

Т.Ч.: А от із плином життя доміанти цієї реальності у людини якось змінюються — з віком, з життєвими ситуаціями? [...]

С.К.: Та ні, тут проблема не в домінанті, тут співвідношення цих реальностей. Розумієте? Це для неї вища реальність. Але я зараз теж неправильно сказав, вища реальність — це дещо інші асоціації. Ну ось у неї є деяке безпосереднє буття, екзистенція — ось так.

Т.Ч.: Сергію Борисовичу, а ось зараз що більше за все радує в житті? Головна радість у житті — яка?

С.К.: Ну, головна радість життя — це щось придумати. Тобто якийсь неперервний внутрішній творчий процес.

Т.Ч.: Була і залишилася.

С.К.: Була і залишилася. Або просто починаєш про щось думати — і, на щастя, приходять якісь думки, і ти бачиш перспективність цієї думки... Вони приходять.

Т.Ч.: І радість триває.

С.К.: Так. І це дає можливість... Коли безсоння, часто дає можливість подолати безсоння... Ось так.

Т.Ч.: А крім того, щоб писати, — що ще хотілося б зробити?

С.К.: Ну, не знаю, робити те, що й роблю. Це тільки написати, щось придумати нове, щось побачити, ось так. Причому, до речі, якщо я раніше любив подорожувати, [...] зараз це мене вже не хвилює. Мене радше внутрішні мандри цікавлять.

[...]

Т.Ч.: А щось нове дивитися хочеться?

С.К.: Нове дивитися? Так, якщо це цікаво. Просто нового завжди дуже мало. Дуже мало.

[...]

Т.Ч.: Сергію Борисовичу, скажіть, будь ласка, якби у Вас якимось чудесним чином з'явилася можливість прожити своє життя спочатку, але прожити не з чистого аркуша, так наче прожив — і нічого не знаю, як і не знав, а з тим досвідом, який є у Вас зараз.

С.К.: Ні, це... Я прожив дуже тяжке, дуже важке життя і в жодному разі не хотів би повертатися у ті часи, коли мені було двадцять років, або шістнадцять, або вісімнадцять... Ні, ніколи. Дуже важке було життя.

Т.Ч.: А який період Вашого життя з Вашої нинішньої точки зору уявляється Вам найбільш... людяним, скажімо так?

С.К.: Це дуже важко сказати. Кожна частина [...] мого життя мала свої якісь навантаження, духовні навантаження.

Т.Ч.: У жоден з періодів не хотілось би повернутися?

С.К.: Ні, в ніякому разі. Понад те, це було б трагічно. Я б уже вдруге це пережити не міг.

Т.Ч.: А якщо піти інакше? Обрати іншу професію...

С.К.: Ні, та це просто неможливо.

Т.Ч.: Не обрали б?

С.К.: Я ж це... Ні, я філософією переймався, я знаю, скажімо, навіть у період до школи... Раніше переймався...

[...]

Т.Ч.: Тобто все було правильно, в цьому розумінні?

С.К.: В цьому розумінні все було правильно.

Т.Ч.: А чи є щось таке, що конче хотілося б сказати людям? Ось як у Окуджави:

Дайте выкрикнуть слова,
Что давно лежат в копилке, —

чи є щось таке?

С.К.: Ну, мені вдається це все ж таки якимось. Мені ж пощастило. Мені дуже пощастило. Я вважаю, що є дуже багато талановитих людей, на яких

не звертають уваги. Мені якось вдалося — я цього спеціально не робив, але мені пощастило.

[...]

Т.Ч.: Сергію Борисовичу, що Ви в людях цінуєте більше за все? Те, за що поважаєте іншого? Погоджуюсь із кимось чи не погоджуюсь, але поважаю?

С.К.: Ну, якщо в людини є здатність перед чимось преклонити коліна, то це головне. Не важливо, що це буде — квітка, жінка, я знаю, ще щось, якісь священні тексти, але це здатність преклонити перед чимось коліна. Ось це — головне в людині. Якщо цього нема, то з неї навіть і людини не вийде.

[...]

Т.Ч.: А чого не вибачаєте?

С.К.: Зради. Найстрашніший гріх. Тому що коли ви знайомитеся з людиною, розумієте, є дуже багато вад, які легко вибачити можна. Ну, скажімо, людина навіть полюбляє брехати. Ну, неприємно це.

Т.Ч.: Ну, є така маленька слабкість.

С.К.: Можна вибачити. Розумієте, або вихвалитися любить. Хвалько. Слабкість, але можна пробачити. І коли ви знайомитеся з людиною, перше питання, яке ви вирішуєте, — чи в змозі ви вибачити її вади. Після цього ви перестаете на них звертати увагу. Вони не заважають вам вільно спілкуватися з цією людиною. Ви все одно не зможете її переінакшити, навіщо вам її переінакшувати? Ну, є вади, котрі ви можете вибачити. Усе, цього досить. Але зрада — єдина вада, що її за будь-яких умов вибачити неможливо.

Т.Ч.: І виправити не можна.

С.К.: І виправити не можна. І це ми переживали... я ж навчався не тоді, коли ви вчилися, а тоді, коли чи не щомісяця арештовували людей за доносами своїх же товаришів і таке інше. Тож я це знаю.

Т.Ч.: А боягузтво?

С.К.: Ні, це легко. Це можна вибачити. [...] Ми не досягли тієї висоти етичної свідомості, котра дозволила Христу простити своїх апостолів, що розбіглися у п'ятьмі Гефсиманської ночі. Вони ж розбіглися!

Т.Ч.: Так.

С.К.: Вони ж зобов'язані були священну жертву принести в ім'я свого Вчителя. Я тому вірю цій оповіді, це так по-людськи! Вони ж розбіглися! Потім покаялися, це інша річ. Але розбіглися. [...] Там взагалі є дуже багато суто людських мотивів. Коли нещасна людина на хресті проказує галілейською говіркою цей псалом: «Боже Мій, Боже Мій, нащо Мене Ти покинув?», ці декілька слів славнозвісних... Ну, зрозуміло, мученику перед смертю спадають... Рідною мовою Він це казав, галілейською! Тим паче, що це трохи змішувало текст псалму, де неможливо було слова пересувати навіть. [...] Це по-людськи. Я вірю в це.

Т.Ч.: Тому що це по-людськи?

С.К.: Так, це по-людськи.

Т.Ч.: Сергію Борисовичу, Ви втомилися?

С.К.: Ні, ми просто з вами вільно розмовляємо. А давайте про що-небудь поговоримо. Приємно, як це казав Бабель, про що-небудь погомоніти.

Т.Ч.: Про що?

С.К.: Про що-небудь. У Бабеля є таке цікаве положення. Мішка Япончик ходив у пальті, в кишенях якого були пістолети, і стріляв, не виймаючи револьверів із кишень. І говорив: «Будь-який сумнів — привід для стрільби». Будь-який сумнів. Я вважаю це за життєве правило. Тому що, коли ви в чомусь починаєте сумніватися, от купити цю книжку чи не купити, купити цю річ або... — купуйте негайно, тому що обов'язково рано чи пізно пошкодуєте. [...] Будь-який сумнів — привід для дії. [...]

Т.Ч.: Добре.

С.К.: Це з Мішки Япончика я видобув.

Т.Ч.: Будь-який сумнів — привід для дії.

С.К.: Інакше пошкодуєте.

Т.Ч.: [...] Щоправда, це дещо абсолютно протилежне до гамлетівського принципу...

С.К.: Але ж гамлетівський принцип — це ж загалом одна з найзагадковіших речей...

[...]

Т.Ч.: Ну, на сьогодні будемо закруглятися, бо ж...

С.К.: Я так легко сказав, що не втомлююсь, а зараз уже починаю...

Т.Ч.: Сергію Борисовичу, спасибі. Дасть Бог, ми продовжимо наші розмови...

С.К.: Ну, дасть Бог. Розумієте, а наші розмови можуть являти інтерес в тому плані, що я типовий філософ — мабуть, навряд чи можна відшукати такого іншого філософа — перехідного періоду. Я увесь час у своїй діяльності від чогось рішуче відмовлявся. Ну, крім самої цієї діяльності, звичайно. Розумієте, я починав як правовірний гегельянець і жив цим Гегелем, розумієте, як; потім я долав у собі це гегельянство і якимось почав цінувати Расела, котрий сказав, що коли я читаю Гегеля, мені здається, що я розмовляю з істотою з іншої планети. Ось. Або, я займався філософією, а потім відмовився від філософії, математикою займався. Ну, з ідеологічних міркувань.

Т.Ч.: Так.

С.К.: Я займався логікою, математичною логікою, потім відмовився і захопився культурою. І чимось ближчим до релігії, ну тим, чим Віктор займається, я в цьому розумінні ціную його, так би мовити... В підсумку, приходиш до християнських якихось цінностей...

Т.Ч.: Ось. Оце те, що я мала на увазі, коли запитувала... Тобто перехід, і ціннісний, відбувається безперечно?

С.К.: Так, він відбувається. Знову ж таки, це робиться... Ну от виникає у вас в душі якесь світло і більше... Таким чином. Це часто має не гносеологічний характер. І не мисленнєвий характер. Це екзистенційне...

Т.Ч.: Це відповідь на деяку реалію, так?

С.К.: Так, це відповідь на, я знаю, небо, на зірки, відповідь на щось нерозв'язне за звичайних умов. Це якийсь заклик згори, заклик, який потребує індивідуального розшифрування тощо.

Т.Ч.: Тобто, ось це — Ваша відповідь? На все це — Ваша відповідь?

С.К.: Ну, я не знаю, я так теж не можу сказати. Тому що, розумієте, ця геніальна ідея, дуже геніальна, вона не оцінена, ця ідея, її погано усвідомлюють і не одразу розуміють, — що чиста совість є винахід диявола. Розумієте, як? Ми живемо в грішному світі й на кожному кроці вчиняємо компроміси. І вважати при цьому, що в тебе чиста совість, — це підказка диявола. Розумієте, як? Тому сказати, що я там чогось побачив, чого не побачили інші... Розумієте, це якось не твоя заслуга, це щось згори прийшло до тебе і явило так ось, трохи інакше, все... все на світі. Загалом, усе важливе усвідомлюється... Знаєте, як монахи весь час кажуть: грішний, грішний, грішний, грішний... Христос засудив фарисея, який взагалі не мав ніяких гріхів — але він не ніс відповідальності за гріхи інших людей. [...] А ми несемо за це відповідальність і, якщо ми не несемо цю відповідальність, то ми дуже грішні. І я вважаю себе теж дуже грішною людиною. Це серйозно, це не гра, я справді грішний. Ой, чомусь я раптом...

Т.Ч.: Ну що ж, Сергію Борисовичу, ще раз Вам дякую.

С.К.: Будь ласка.

Т.Ч.: Я гадаю, я дуже сподіваюся, що у нас ще буде можливість цю розмову продовжити.

Так ми більше й не поговорили. Ще, звичайно, бачилися, але в суєті і, сказати б, у зlobі дня. Востаннє я бачила Сергія Борисовича 22 червня 2010 року, на святкуванні його 80-річчя. Ця подія його дуже хвилювала і, несподівано для всіх, він виголосив на ній блискучу промову, яка надовго залишиться в пам'яті тих, хто був там присутній. Востаннє ми домовлялися з ним про зустріч за два дні до його смерті. Готуючи цей матеріал до друку, мені багато разів довелося слухати і перечитувати наші бесіди. Головне враження — розмова з Сергієм Борисовичем триває.